

De zus van Freud

Goce Smilevski

De zus van Freud

Vertaald uit het Macedonisch
door Roel Schuyt

Anthos | Amsterdam

De vertaler ontving voor deze vertaling een werkbeurs
van het Nederlands Letterenfonds

ISBN 978 90 414 1916 3

© 2010 Goce Smilevski

Published by arrangement with Agence littéraire Pierre Astier & Associés

ALL RIGHTS RESERVED

© 2012 Nederlandse vertaling Ambo | Anthos uitgevers,

Amsterdam en Roel Schuyt

Oorspronkelijke titel *Sestrata na Zigmund Frojd*

Oorspronkelijke uitgever Kultura

Omslagontwerp Marry van Baar

Omslagillustratie © Savelij Abramovich Sorine / akg-images

Foto auteur Galya Yotova

Verspreiding voor België:

Veen Bosch & Keuning uitgevers n.v., Antwerpen

1

In het donker van de kamer lag een oude vrouw; ze zocht met gesloten ogen in haar vroegste herinneringen. Ze vond er drie: in de tijd dat veel dingen in de wereld voor haar nog geen naam hadden, gaf een jongetje haar een scherp voorwerp en zei: 'Mes'; in de tijd dat ze nog in sprookjes geloofde, vertelde een fluisterende stem haar over een vogel die met zijn snavel zijn eigen borst openscheurde en zijn hart uitrukte; in de tijd dat aanrakingen haar meer zeiden dan woorden, kwam er een hand naar haar gezicht die met een appel haar wang streelde. De kleine jongen die in haar herinnering haar wang met een appel streelde, zacht fluisterend een sprookje vertelde en haar een mes gaf, was haar broer Sigmund. De oude vrouw die zich deze momenten herinnerde, was ik, Adolphine Freud.

'Adolphine,' klonk een stem in het donker. 'Slaap je?'

'Ik ben wakker,' zei ik. Naast mij op het bed lag mijn zuster Pauline.

'Hoe laat is het?'

'Ongeveer middernacht, denk ik.'

Mijn zuster werd elke nacht wakker en begon altijd met dezelfde woorden aan hetzelfde verhaal:

'Dit is het einde van Europa.'

'Het einde van Europa is al zo vaak gekomen.'

'Ze gaan ons allemaal als honden afmaken.'

'Ik weet het,' zei ik.

'En je bent niet bang?'

Ik zweeg.

‘Zo was het ook in Berlijn, in 1933,’ vervolgde Pauline. Ik deed geen moeite om het verhaal dat ze me al zo vaak had verteld te onderbreken. ‘Zodra de nationaalsocialistische partij en Adolf Hitler aan de macht kwamen, begon de jeugd op marsmuziek door de straten te marcheren. Zoals ze nu ook hier marcheren. Aan de gebouwen kwamen vaandels met het hakenkruis te hangen. Net zoals hier. Uit de radio en de luidsprekers op de pleinen en in de parken hoorde je de stem van de Führer. En die hoor je hier nu ook. Hij beloofde een nieuw Duitsland, een beter Duitsland, een zuiver Duitsland.’

Het was 1938, en mijn zusters Pauline en Marie waren drie jaar geleden uit Berlijn weggegaan en weer hier in Wenen komen wonen, in het huis dat ze hadden verlaten toen ze pas waren getrouwd. Pauline was bijna volledig blind en er moest altijd iemand bij haar zijn, ze sliep in het bed waarin ooit onze ouders hadden geslapen, en Marie en ik lagen om de beurt naast haar. We wisselden elkaar af omdat Pauline elke nacht wakker werd en degene die bij haar in de kamer lag – Marie of ik – dan niet meer kon slapen.

‘Zo zal het hier ook gaan,’ zei mijn zuster. ‘En je weet toch hoe het daar ging?’

‘Jazeker,’ zei ik slaperig. ‘Dat heb je me al verteld.’

‘Ja, dat heb ik verteld. Op een avond kwamen er mannen in uniform de Joodse huizen binnen, ze mepten alles kort en klein, ze sloegen ons en zeiden dat we moesten oprotten. Iedereen die niet zo dacht als de Führer en de moed had om daar openlijk voor uit te komen, was ineens spoorloos verdwenen. Er werd verteld dat de mensen die tegen de idealen waren waar het nieuwe Duitsland op zou worden gebouwd naar een kamp werden gestuurd en daar keihard moesten werken. Dat ze moesten werken tot ze erbij neervielen en dan werden vermoord. En zo zal het hier ook gaan, neem dat maar van mij aan.’

Ik geloofde haar, maar hield mijn mond, want elk woord dat ik zei zou voor haar een aanmoediging zijn om nog meer te vertellen. Een paar weken geleden waren de Duitse troepen Oostenrijk binnemarcheerd en was er een nieuw regime ingesteld. Onze broer Alexander, die het gevaar had zien aankomen, was met zijn gezin

naar Zwitserland uitgeweken. Een dag later werden de grenzen gesloten, en iedereen die Oostenrijk uit wilde moest bij een centrum dat daar speciaal voor was opgericht een uitreisvisum aanvragen. Duizenden mensen dienden een aanvraag in, maar slechts een enkeling mocht het land verlaten.

‘Als ze ons niet de vrijheid geven om het land uit te gaan, zijn ze vast iets met ons van plan,’ zei Pauline. Ik zweeg. ‘Eerst zullen ze ons alles afpakken en dan worden we allemaal in een grote kuil gegooid.’

Een paar dagen eerder waren een paar geüniformeerde mannen de woning van onze zuster Rosa binnengekomen; ze hadden haar een papier laten zien waarop stond dat de woning met alles erin zou worden gevorderd. ‘Nu liggen er op de bedden waarop mijn kinderen sliepen een paar officieren te slapen,’ zei Rosa op de middag dat ze haar intrek nam in het huis waar Pauline, Marie en ik woonden. Ze had een paar foto’s en wat kleren meegenomen. En zo woonden we alle vier net als vroeger weer in hetzelfde huis.

‘Hoor je wat ik zeg? We worden allemaal in een grote kuil gegooid,’ zei Pauline halfhard.

‘Dat vertel je me elke nacht,’ zei ik tegen haar.

‘Maar toch doe je er niets aan.’

‘Wat zou ik dan kunnen doen?’

‘Je zou naar Sigmund kunnen gaan en hem op het hart drukken dat hij voor ons alle vier een uitreisvisum aanvraagt.’

‘En waar moeten we dan naartoe?’

‘Naar New York,’ zei Pauline. Haar dochter woonde daar. ‘Je weet dat we bij Beatrice terecht kunnen.’

Toen we de volgende dag wakker werden, was het al middag. Ik nam Pauline bij de arm en ging met haar een wandeling maken. Terwijl we over straat liepen, zag ik een paar vrachtwagens rijden. Ze stopten en er sprongen soldaten uit die ons in een van de voertuigen duwden. De wagen zat propvol met doodsbanige mensen.

‘Ze gaan ons ergens vermoorden,’ zei mijn zuster.

‘Nee, we gaan naar een park, om wat met jullie te spelen,’ lachte een van de soldaten die ons bewaakten. De auto’s reden door de Joodse wijk waar we woonden, en van tijd tot tijd werd er gestopt om nog

een paar mensen op te pakken. Daarna brachten ze ons inderdaad naar een park – het Prater. Ze duwden ons naar buiten en dwongen ons te rennen, kniebuigingen te maken en op en neer te springen, terwijl we bijna allemaal even oud en zwak waren. Toen we van vermoedheid struikelden en vielen, sloegen de soldaten ons met hun geweerkolven in onze zij. Ik hield Pauline al die tijd bij haar arm vast.

‘Ontzie dan tenminste mijn zuster. Ze is blind,’ zei ik tegen de soldaten.

‘Blind?!’ lachten ze. ‘Nou, dan kunnen we nog meer lol maken.’

Ze dwongen Pauline los te lopen, met haar armen op haar rug gebonden, zodat ze niet voor zich uit kon tasten, en daar liep ze, totdat ze tegen een boom botste en op de grond viel. Ik liep naar haar toe, knielde naast haar neer en veegde het bloed dat uit haar voorhoofd stroomde en de aarde van haar gezicht. De soldaten lachten met de zoete klank van zorgeloosheid en de bittere klank van leedvermaak. Daarna brachten ze ons naar de rand van het park; ze zetten ons in een rij neer en richtten hun geweren op ons.

‘Omdraaien!’ riepen ze.

We draaiden ons met onze rug naar de geweren.

‘En nu: mars, naar huis, als je hier tenminste levend vandaan wil komen!’ riep een van de soldaten, en honderden bejaarde voeten zetten het op een lopen; we renden, vielen, stonden weer op en renden verder, en achter ons hoorden we de soldaten lachen, met weer die zoete klank van zorgeloosheid en die bittere klank van leedvermaak.

Die avond brachten Rosa, Pauline, Marie en ik in stilte door. Pauline rilde – misschien niet zozeer van angst om haar eigen leven, als wel bij de gedachte dat ze de persoon die haar het meest na stond en uit haar schoot was geboren, nooit meer zou zien. De kinderen van Rosa en Marie waren gestorven, en van het gezin dat ikzelf nooit had voortgebracht was de enige herinnering een verbleekte bloedvlek op de muur bij mijn bed. Ze zeggen dat je minder makkelijk deze wereld verlaat als je daar je verwanten moet achterlaten, omdat het leven dat je ontving dan door de dood wordt gescheiden van het leven dat je zelf hebt geschonken. Pauline, die deze scheiding voorvoelde, zat rillend in een hoek van de kamer.

De volgende dag ging ik naar Sigmund. Het was vrijdagmiddag, de middag die hij placht te gebruiken voor het schoonmaakritueel van alle antiquiteiten in zijn werkkamer. Ik wilde hem vertellen wat Pauline en mij de vorige middag was overkomen, maar hij liet me een krantenknipsel zien.

‘Kijk eens wat Thomas Mann heeft geschreven,’ zei hij.

‘En Marie en Pauline worden steeds banger,’ zei ik.

‘Bang... Waarvoor?’ vroeg hij, en hij legde het krantenknipsel op tafel.

‘Ze zeggen dat het hier precies zo zal gaan als ze in Berlijn al hebben meegemaakt.’

‘Wat ze in Berlijn hebben meegemaakt...’ Hij pakte een van zijn antieke voorwerpen van tafel, een stenen aapje, en begon het met een kwastje schoon te maken. ‘Zoiets zal hier niet gebeuren.’

‘Het gebeurt nu al. In onze wijk dringen bruten en vandalen de woningen binnen om iedereen die ze tegenkomen verrot te slaan. Honderden mensen hebben de afgelopen week zelfmoord gepleegd omdat ze er niet meer tegen konden. Een stelletje losgeslagen schorem is het Joodse weeshuis binnengedrongen, ze hebben de ramen kapotgeslagen en de kinderen gedwongen door de glasscherven te rennen.’

‘Gedwongen door de glasscherven te rennen...’ Sigmund ging met zijn kwastje over het stenen lijfje van het aapje. ‘Hier zal het allemaal niet zo’n vaart lopen, het is hier allemaal zo voorbij.’

‘Als het niet zo’n vaart zal lopen, waarom vlucht iedereen die een uitreisvisum kan krijgen dan uit dit land weg? Heb je op straat de mensen gezien die weg willen? Ze verlaten hun huizen en vertrekken voorgoed, ze hebben de meest noodzakelijke spullen in een of twee tassen gestopt en gaan ervandoor om het vege lijf te redden. Ze zeggen dat hier ook vernietigingskampen worden ingericht. Jij hebt invloedrijke vrienden, hier en in het buitenland, zij kunnen zorgen dat je voor iedereen die je maar wil een uitreisvisum krijgt. Vraag er een aan voor je hele familie. De helft van de inwoners van Wenen probeert aan een visum te komen, maar krijgt het niet. Maak gebruik van je contacten, zodat we hier weg kunnen.’ Sigmund zette

het aapje weer op tafel, pakte een klein beeldje van de Moeder Gods en begon het blote lijfje schoon te maken. 'Hoor je wat ik zeg?' vroeg ik met een doffe, vermoeide stem.

Mijn broer keek me aan en vroeg: 'En waar willen jullie dan naartoe?'

'Naar Paulines dochter.'

'Wat moet Paulines dochter nou met jullie vieren in New York?'

'Als jij dat een probleem vindt, probeer dan tenminste een uitreisvisum voor Pauline te regelen.' Sigmund bekeek de naakte Moeder Gods en ik betwijfelde of hij wel gehoord had wat ik zei. 'Hoor je me? Rosa, Marie en ik hebben niemand meer die ons nog wil terugzien. Maar Pauline moet bij haar dochter zijn. En haar dochter bij haar moeder. Ze wil dat haar moeder veilig is. Ze belt elke dag en smeekt ons om jou te vragen of je voor haar moeder een uitreisvisum wilt regelen. Hoor je me, Sigmund?'

Hij zette de Moeder Gods weer op tafel.

'Zal ik je iets uit dit stuk van Thomas Mann voorlezen? Een klein stukje maar? Het heet *Bruder Hitler*.' Hij pakte de tekst van tafel en begon te lezen: 'Wat moet Hitler de psychoanalyse toch haten! Ik heb zo het vermoeden dat de woede waarmee hij naar Wenen vertrok, in wezen is gericht tegen de oude psychoanalyticus die daar woont, want hij is zijn allergrootste vijand: een filosoof die elke neurose ontmaskert en met dwalingen afrekent, iemand die weet hoe het in de wereld gesteld is en in staat is om een echt, oorspronkelijk genie te herkennen.' Hij legde het stuk weer op tafel en zei: 'Wat weet Mann dat met een subtiele ironie op te schrijven!'

'Van alles wat je me daarnet voorlas, klopt alleen dat van die "oude psychoanalyticus". En dat zeg ik je zonder enige subtiliteit of ironie. Dat jij de voornaamste vijand van Adolf Hitler bent, mag dan wel op een ironische manier zijn geformuleerd, maar ik vind het alleen maar banaal en onzinnig. Je weet best dat Hitler maar één reden heeft om Oostenrijk binnen te vallen: hij wil een begin maken met de operatie die hij voor ogen heeft om de hele wereld aan zich te onderwerpen. Zodat hij iedereen die niet tot het arische ras behoort van de aardbodem kan laten verdwijnen. Dat weet iedereen,

jij en Mann weten het ook, ja, zelfs ik, een hulpeloze, oude vrouw, weet het!’

‘Je hoeft je niet zo op te winden. Hitler zal zijn ambities nooit kunnen verwezenlijken. Nog maar een paar dagen, en dan zullen Frankrijk en Groot-Brittannië hem dwingen zich uit Oostenrijk terug te trekken en daarna komt voor hem de nederlaag in Duitsland. Daar zullen de Duitsers zelf met hem afrekenen. Dat ze Hitler nu steunen, is niet meer dan een vlaag van verstandsverbijstering.’

‘Die vlaag van verstandsverbijstering duurt nu al jaren.’

‘Inderdaad – die duurt nu al jaren. Maar er zal een einde aan komen. Op dit moment worden de Duitsers door duistere krachten geleid, maar diep in hen sluimert nog altijd de geest waarin ook ik ben opgegroeid. De waanzin van dat volk kan niet eeuwig duren.’

‘Die waanzin duurt nu al lang genoeg,’ zei ik.

Mijn broer was al sinds zijn vroegste jeugd vervuld van enthousiasme voor de Duitse geest, en hij probeerde dat gevoel op ons, zijn zusters, over te brengen. Hij had zijn best gedaan om ons ervan te overtuigen dat het Duits de taal was waarin het menselijk denken in zijn meest verheven vormen tot uitdrukking kon komen, hij had ons zijn liefde voor de Duitse kunst bijgebracht en ons geleerd dat we er trots op moesten zijn dat wij, ook al waren we qua afkomst Joden die op Oostenrijkse bodem woonden, deel uitmaakten van de Duitse cultuur. Maar hoewel hij jarenlang had moeten aanzien hoe de Duitse geest in verval raakte en de belangrijkste voortbrengselen daarvan door de Duitsers zelf werden vertrapt, herhaalde hij keer op keer, alsof hij ook zichzelf daarvan probeerde te overtuigen, dat deze waanzin maar van korte duur zou zijn en dat de Duitse geest daarna opnieuw een schitterende bloeiperiode tegemoet zou gaan.

Sinds die dag kregen we als we Sigmund opbelden te horen dat hij niet thuis was, dat er een patiënt bij hem was, of dat hij zich niet goed voelde en ons niet te woord kon staan. We vroegen of hij voor ons een uitreisvisum ging aanvragen, maar zijn dochter Anna, zijn vrouw Martha en haar zuster Minna zeiden dat ze daar niets vanaf wisten. We hadden onze broer intussen al in geen maand meer gezien. Op 6 mei, zijn tweeëntachtigste verjaardag, besloot ik samen

met Pauline bij hem langs te gaan. We kochten een boekje waarvan we dachten dat hij het wel mooi zou vinden, en vertrokken naar de Berggasse, nummer 19.

Anna deed open.

‘We hebben het heel druk...’ zei ze, en ze deed een stapje opzij om ons binnen te laten.

‘Heel druk, waarmee dan?’

‘We zijn aan het pakken. We hebben gisteren en eergisteren tien grote pakketten weggestuurd. Nu moeten we nog uitzoeken welke cadeautjes die papa ooit heeft gekregen we mee zullen nemen.’

‘Gaan jullie dan weg?’ vroeg ik.

‘Nog niet meteen, maar we willen alles wel zo snel mogelijk ingepakt hebben.’

In de werkkamer van mijn broer lagen overal souvenirs uitgestald: boeken, grote en kleine doosjes en antieke voorwerpen – alles wat hij ooit van iemand cadeau had gekregen. Sigmund zat midden in de kamer in zijn grote, rode fauteuil en keek naar de dingen die om hem heen lagen. Hij draaide zich om, knikte even en keek weer naar de wanorde om zich heen. Ik zei dat we waren gekomen om hem te feliciteren. Hij bedankte ons en legde ons cadeautje op de tafel naast zich.

‘Je ziet het, we gaan weg. Naar Londen,’ zei hij.

‘Misschien kan ik je helpen,’ zei ik. ‘Met inpakken.’

Anna zei dat ze mij de spullen zou aangeven die weg moesten, dan kon ik die in de doos doen met spullen die niet meer nodig waren; zij zou de dingen die mee mochten in verhuisdozen pakken en daarna naar Londen laten sturen. Pauline bleef bij de muur staan.

‘Dit tabaksdoosje?’ vroeg Anna; ze draaide zich om naar haar vader en liet hem een zilveren doosje zien dat met een paar groenachtige steentjes was versierd.

‘Dat is een cadeau van je moeder. Het moet mee.’

Anna deed het tabaksdoosje in de kartonnen doos naast zich.

‘Dit ivoren dominospel?’ vroeg Anna.

Sigmund dacht even na en zei:

‘Ik weet niet meer van wie ik dat heb. Doe maar weg.’

Anna gaf mij het dominospel en ik liet het vallen in de doos naast me, waarin al een hoop boeken, souvenirs en prullaria lagen die weg moesten.

‘En dit?’ vroeg Anna, en ze hield een boek omhoog, vlak voor Sigmunds gezicht.

‘Die bijbel heb ik voor mijn vijfendertigste verjaardag van jouw oom Jacob gekregen. Die gaat mee.’

Anna zei dat ze moe was; ze had al de hele ochtend gewerkt en wilde nu even pauzeren. Ze liep naar de eetkamer om wat beweging te hebben en water te drinken.

‘Dus je hebt visa aangevraagd om Oostenrijk uit te komen,’ zei ik tegen mijn broer.

‘Inderdaad,’ zei hij.

‘Je zei toch dat het helemaal niet nodig was om te vluchten?’

‘We vluchten ook niet. We gaan voor een tijdje weg.’

‘Wanneer vertrekken jullie?’

‘Martha, Anna en ik begin juni.’

‘En de anderen?’ vroeg ik. Mijn broer zweeg. ‘Wanneer vertrekken Pauline, Marie, Rosa en ik?’

‘Jullie gaan niet.’

‘Wij gaan niet?’

‘Nee, dat is nergens voor nodig,’ zei hij. ‘Ik ga niet weg omdat ik dat zelf zo graag wil, maar omdat een paar bevriende diplomaten uit Groot-Brittannië en Frankrijk er hier bij de instanties op hebben aangedrongen dat ze mij een aantal uitreisvisa zouden geven.’

‘En?’

Nu had hij tegen ons kunnen zeggen dat een of andere buitenlandse diplomaat had gezorgd dat hij met zijn vrouw en kinderen het land uit mocht, maar dat hij zelf niets kon doen om andere mensen te redden; ja, dat had hij makkelijk kunnen zeggen, maar dat paste niet bij zijn aard.

‘Ik mocht een lijst opstellen van mensen die mij zeer dierbaar zijn en die samen met mij uit Oostenrijk weg kunnen,’ zei hij.

‘En je hebt er geen moment aan gedacht om onze namen daar ook op te zetten.’

‘Nee, geen moment. Dit is maar tijdelijk. We komen weer terug.’

‘Als jullie terugkomen, zijn wij er niet meer.’ Hij antwoordde niet. Daarna zei ik: ‘Ik heb waarschijnlijk niet het recht om het je te vragen, maar toch zou ik weleens willen weten: wie staan er op die lijst van dierbaren die je moet redden?’

‘Ja, nu je het zegt, wie staan er eigenlijk op?’ vroeg Pauline.

Sigmund had kunnen zeggen dat hij alleen de namen van zijn kinderen, zichzelf en zijn vrouw had opgeschreven, dus dat hij van alle personen die volgens de autoriteiten in aanmerking kwamen om op de lijst te worden gezet, alleen zijn directe gezinsleden had uitgekozen; ja, dat had hij best kunnen zeggen, maar dat paste niet bij hem. Hij pakte ergens een vel papier vandaan en zei:

‘Kijk, hier, dit is de lijst.’

Ik keek naar de namen die erop stonden.

‘Kun je het voorlezen?’ vroeg Pauline.

Ik las de namen voor. Op de lijst stonden mijn broer, zijn vrouw, hun kinderen met hun gezinnen, de zuster van Sigmunds vrouw, de twee bedienden en Sigmunds huisarts met zijn gezin. En helemaal onderaan: Jofi.

‘Jofi,’ lachte Pauline, en ze draaide haar hoofd in de richting van waar ze Sigmunds stem hoorde. ‘Ja ja, van je hondje zal je wel nooit kunnen scheiden.’

Anna kwam weer binnen en zei: ‘Ik had jullie niet gevraagd of jullie iets wilden eten of drinken.’

‘We hebben geen honger en ook geen dorst,’ antwoordde ik.

Pauline scheen niet te horen wat Anna en ik zeiden en vervolgde: ‘Het is natuurlijk mooi van je, Sigmund, dat je aan al die mensen hebt gedacht. Je hebt gedacht aan je hondje, aan je twee bedienden, aan je dokter en zijn gezin en aan de zuster van je vrouw. Maar je had ook aan je eigen zusters kunnen denken.’

‘Als jullie hadden moeten gaan, dan had ik zeker aan jullie gedacht. Maar dit is tijdelijk, mijn vrienden wilden per se dat ik weg zou gaan.’

‘Maar als het helemaal niet gevaarlijk is om hier te blijven, waarom vonden je vrienden het dan zo nodig dat jij weggaat?’ vroeg ik.

‘Omdat zij net zomin als jullie begrijpen dat deze situatie niet lang zal duren,’ zei Sigmund.

‘Maar als deze verschrikkelijke toestand niet zo lang zal duren, waarom ga je dan niet alleen, en maar heel kort, gewoon om je vrienden gerust te stellen? Waarom ga je dan niet alleen, maar neem je ook nog je hele gezin mee, en je huisarts met zijn gezin, je twee bedienden en zelfs je hondje en de zuster van je vrouw?’ vroeg ik.

Sigmund zweeg.

‘Adolphine gelooft je niet, Sigmund,’ zei Pauline, ‘maar ik wel. Ik geloof best dat deze verschrikking niet lang zal duren. Alleen duurt mijn leven nog korter. En ik heb wél een dochter. Jij, Sigmund, had aan je zuster kunnen denken. Je had aan mij kunnen denken en aan het feit dat ik een dochter heb, want sinds ik uit Berlijn terug ben en mijn Beatrice naar New York is vertrokken, heb ik het zo vaak over haar gehad. Ik heb haar drie jaar niet gezien. En jij had mij, enkel door mijn naam op te schrijven, kunnen helpen mijn dochter nog eenmaal te zien,’ zei ze, en bij het woord ‘zien’ rolde ze met haar ogen, waarmee ze alleen nog vage vormen kon waarnemen. ‘Je had mijn naam erop kunnen zetten, tussen die van je schoonzuster en je hondje, en dat was voldoende geweest om te zorgen dat ik uit Wenen kon vertrekken en Beatrice nog een keer kon ontmoeten. Maar nu weet ik dat ik haar nooit meer zal zien.’

Anna vroeg of we nog even wilden helpen uitzoeken wat er moest worden ingepakt en wat weg mocht.

‘En dit?’ vroeg ze. Ze hield een houten souvenir in haar hand – een gondeltje, niet groter dan een pink.

‘Ik weet niet van wie het is,’ zei Sigmund. ‘Gooi maar weg.’

Anna gaf het gondeltje aan mij; ik had het mijn broer voor zijn zesentwintigste verjaardag gegeven en sindsdien niet meer gezien, en nu was het er weer, alsof het over de baren van de tijd aan was komen varen. Ik zette het voorzichtig in de doos, tussen de andere dingen die weg moesten.

Mijn broer stond op, rekte zich uit en liep naar de muur tegenover hem, waar het schilderij hing waarop wij – de gezusters en gebroeders Freud – zeventig jaar geleden waren vereeuwigd. Alexander, die

anderhalf was toen het schilderij werd gemaakt, herinnerde zich dat Sigmund, toen hij al wat ouder was, naar het doek had gewezen en hem had verteld: 'Wij en onze zusters zijn net een boek. Jij bent de jongste en ik de oudste, en wij zijn de harde kaft die onze zusters die tussen ons in geboren zijn, moet steunen en beschermen.' En nu, tientallen jaren later, strekte mijn broer zijn armen uit om het schilderij van de muur te halen.

'We zullen dat apart inpakken,' zei Sigmund, terwijl hij het schilderij pakte.

'Je hebt geen recht op dat schilderij,' zei ik.

Mijn broer draaide zich naar me om, met het schilderij in zijn handen.

'Ik denk dat het tijd is om te gaan,' zei Pauline.

Bij de voordeur kwamen we Sigmunds schoonzuster tegen, die blijkbaar even weg was geweest. Ze zei dat ze een paar dingen had gekocht voor onderweg, want de volgende dag zou ze uit Oostenrijk vertrekken.

'Goede reis,' zei Pauline.

Ik leidde mijn zuster aan haar hand naar ons eigen huis. Ik merkte aan de krampachtige spanning in haar vingers hoe ze zich voelde. Ik keek haar af en toe aan en zag op haar gezicht de vage glimlach die je bij sommige blinde mensen altijd ziet, ook al zijn ze boos, verschrikt of doodsbang.

Begin juni gingen Pauline, Marie, Rosa en ik naar het station om mijn broer, Martha en Anna uit te zwaaien – zij waren de laatste personen die op Sigmunds lijst stonden en uit Wenen vertrokken. Ze stonden met hun drieën voor het open coupéraam; wij stonden op het perron. Mijn broer had zijn hondje op zijn arm. De stoomfluit gilte als teken dat de trein zou vertrekken. Sigmunds hondje schrok zo erg dat hij hem in zijn wijsvinger beet. Anna pakte een zakdoekje en deed dat om zijn gewonde vinger. De locomotief floot nog een keer en de trein zette zich in beweging. Mijn broer stak groetend zijn hand op; één vinger was verbonden en de andere hield hij gebogen en zo, met een uitgestoken wijsvinger, verbonden met een bebloed zakdoekje, zwaaide hij naar ons.

Als ik aan ons afscheid en de gewonde vinger van mijn broer terugdacht, moest ik ook denken aan zijn boek *De man Mozes en het monotheïsme*, waarvan hij het manuscript voor zijn vertrek bij ons had achtergelaten, waarschijnlijk omdat hij bang was dat hij zijn eigen exemplaar zou kwijtraken.

‘Een volk de man ontnemen die het als een van zijn grootste zonen eert, is niet iets wat iemand lichtvaardig zal doen, zeker niet als hij ook zelf tot dat volk behoort,’ zo luidden de eerste woorden van *De man Mozes en het monotheïsme*, en daarmee maakte mijn broer duidelijk welk doel hem met dat werk voor ogen stond: zijn eigen volk Mozes ontnemen en aantonen dat hij geen Jood was. Niet alleen verklaarde hij Mozes tot ‘een aanzienlijke Egyptenaar’, mogelijk een vorst, een priester of een onderkoning, maar ook beschreef hij de Joden van die tijd als het tegenovergestelde van Mozes: als ‘immigranten en cultureel achtergebleven nieuwkomers’. Hij vroeg zich af waarom zo’n respectabel iemand samen met deze ‘immigranten en cultureel achtergebleven nieuwkomers’ zijn land verliet, en hij vond het antwoord: Mozes was aanhanger van de eerste monotheïstische godsdienst. Deze was in de veertiende eeuw voor onze jaartelling ingevoerd door farao Echnaton, die veelgoderij verbood, zijn volk op straffe des doods verbood de goden te aanbidden waarin het al duizend jaar geloofde, en Aton tot de enige God uitriep. Zeventien jaar nadat hij zijn nieuwe religie had ingevoerd, stierf de farao. De voormalige priesters, die tijdens Echnatons regering waren vernederd en nog altijd waren vervuld van wrok en fanatisme, zetten het volk, dat zijn oude goden nooit was vergeten, ertoe aan de nieuwe tempels neer te halen; ze verboden het monotheïsme en keerden terug tot hun oude, polytheïstische geloof. Mozes, die volgens mijn broer vermoedelijk tot de intieme kringen rond Echnaton had behoord, was Aton trouw gebleven en vatte het plan op ‘om een nieuw rijk te stichten en een nieuw volk te vinden dat het door Egypte versmade geloof zou weten te respecteren’. Volgens *De man Mozes en het monotheïsme* waren de Joden dus niet uitverkoren door God, maar door de Egyptenaar Mozes: ‘Hij verkoos hen om zijn nieuwe volk te worden.’ Volgens mijn broer vormden ze in feite nog geen volk maar waren het

slechts 'Semitische stammen' die de 'grensprovincies' bewoonden en door Mozes tot een volk werden verenigd om het geloof in de enige God – Aton – te verbreiden, waarna hij met hen op zoek ging naar het heilige land. Zijn mensen echter konden van hun oude geloof en hun talrijke Semitische goden geen afstand doen, en Mozes bepaalde dat iedereen die weigerde in de nieuwe God te geloven door zijn naasten zou worden gestraft. Daarom, zo beweerde mijn broer, stierf Mozes niet van ouderdom, zoals in de Bijbel staat, maar 'werd de Egyptische Mozes omgebracht door de Joden die vervolgens de godsdienst afzwoeren die hij had ingevoerd'. Maar hoe verging het hun nadat ze degene hadden gedood die hen als zijn volk had uitgekozen en hun had voorggehouden dat ze een door God uitverkoren volk waren? Ze verenigden zich met andere, verwante volken in het gebied tussen Palestina, Sinai en Arabië, en daar, in een plaats rijk aan water, genaamd Kadis, namen ze onder invloed van de Madiamieten een nieuw geloof aan, waarin Jahwe, de god van de vulkanen, werd aanbeden. De cultus van Jahwe werd volgens mijn broer onder de Joden verspreid door een Madiamitische schaapherder die dezelfde voornaam droeg als de Egyptische leider: Mozes. Maar de god die werd gepredikt door deze tweede Mozes, onder wiens aanvoering het Joodse volk het land Kanaän innam, was in alle opzichten het tegenovergestelde van Aton: hij werd door de Arabische stam der Madiamieten aanbeden als 'een angstaanjagende, bloeddorstige demon die 's nachts verscheen en door het eerste daglicht weer werd verdreven'; als 'een wrede, gewelddadige, bloeddorstige en geborneerde plaatselijke godheid', die zijn aanhangers 'het land van melk en honing' beloofde en hen opriep de mensen die er al woonden 'met het scherp van het zwaard' uit te roeien. Dat verschilde dus volledig van wat werd gepredikt door de Egyptische Mozes, die aan de Joden 'een ander, veel verhevener godsbeeld schonk, namelijk dat van een enkele godheid die de hele wereld omvatte, een godheid die evenzeer van liefde was vervuld als van macht en die de mensen als het hoogste doel voorhield dat ze in waarheid en rechtvaardigheid zouden leven'. Ook al was 'de Egyptische Mozes nooit in Kadis geweest en had hij de naam Jahwe nooit gehoord, en ook al was de Madiamitische

Mozes nooit in Egypte geweest en had hij nooit van Aton gehoord', toch bleven ze als één enkele persoon in de herinnering bewaard, want 'wij kennen Mozes' godsdienst in de vorm waarin deze ongeveer achthonderd jaar na de Exodus door de Joodse geestelijkheid werd vastgelegd; de beide naamgenoten Mozes waren toen al tot één persoon met elkaar versmolten en Aton en Jahwe tot één God, die echter innerlijke tegenstellingen vertoonde die even groot waren als het verschil tussen dag en nacht, en dat kwam doordat hij twee godheden in zich verenigde'.

'Een volk de man ontnemen die het als een van zijn grootste zonen eert, is niet iets wat iemand lichtvaardig zal doen, zeker niet als hij ook zelf tot dat volk behoort. Maar er is geen enkele reden waarom wij vanwege welk nationaal belang dan ook de waarheid zouden mogen negeren...' Met deze woorden begint *De man Mozes en het monotheïsme*, het laatste werk van mijn broer, dat echter niet alleen een zoektocht naar de waarheid is maar ook een ontkenning inhoudt: Mozes was geen Jood. Tegelijk is het een veroordeling: de Joden hebben Mozes vermoord. Daarom lijkt het alsof hij zijn boek uit haat en wrok jegens zijn eigen volk schreef. Haat en wrok, en ook nog jegens zijn eigen volk... maar waarom dan? Voor mijn broer was het Joodzijn een deel van zijn lot, iets wat hij met zijn geboorte had meegekregen en waarin hij zelf geen keuze had. Waar hij niet had kunnen kiezen – in zijn bloed – was hij Jood. Waar hij wel kon kiezen, had hij gekozen voor de Duitse cultuur: daar wilde hij bij horen, net zoals hij voelde dat de voortbrengselen van die cultuur ook aan hem toebehoorden. Tegen het einde van zijn leven zei hij: 'Mijn taal is het Duits. Mijn cultuur en alles wat ik heb bereikt is Duits. Ik heb mezelf in intellectueel opzicht altijd als een Duitser beschouwd, totdat ik merkte dat de antisemitische vooroordelen in Duitsland en het Duitstalige Oostenrijk steeds sterker werden. Sindsdien geef ik er de voorkeur aan mezelf een Jood te noemen.' Ja, dat is wat hij zei: 'geef ik er de voorkeur aan mezelf een Jood te noemen', en niet: 'voel ik me een Jood'. Als ze hem vroegen welke Joodse elementen er nog in hem bewaard waren gebleven als hij alles had opgegeven wat hij met zijn verwanten gemeen had – de godsdienst, het gevoel tot de Joodse na-

tie te behoren, de Joodse tradities en gebruiken – gaf hij als antwoord: ‘Het meest wezenlijke.’ Wat dat was vertelde hij niet, maar men mocht aannemen dat het zijn bloed was, want daar kon niemand iets aan veranderen. Dat bloed was iets waarvoor hij zich schaamde, want hij had Mozes, die het Joodse volk had bevrijd, die Gods wetten had ontvangen en de grondslagen voor het geloof had gelegd, tot niet-Jood verklaard, en in elke zin van hem waarin de niet-Joodse Mozes en de Joden voorkwamen klonk door wat hij voor deze niet-Jood en voor zijn eigen volk voelde: ‘Hoe kan een enkele man het presteren om uit een groep willekeurige individuen en families een volk te vormen, en daarvan het karakter definitief vast te leggen en het lot voor duizenden jaren te bepalen?’

Aan het einde van het boek geeft mijn broer de Joden zelf de schuld van het leed dat hun duizenden jaren lang werd aangedaan. Aan elke religie, stelt hij, gaat een vadermoord vooraf en elk geloof is in beginsel een poging om de zonde af te kopen die de zoon beging door zijn vader in de strijd om de macht te vermoorden, waarna de vader als een goddelijke voorouder wordt vereerd. Het christendom is volgens mijn broer een bekentenis van deze moord; met de moord op Christus bekent het mensdom dat het ooit zijn vader heeft gedood. Het christendom werd door Joden geschapen en door Joden verbreed, maar ‘slechts een deel van het Joodse volk aanvaardde de nieuwe leer. Degenen die haar verwierpen, worden tot op de dag van vandaag Joden genoemd. Met deze scheiding maakten zij zich nog nadrukkelijker dan vroeger van de anderen los. Van de nieuwe religieuze gemeenschap, die behalve uit Joden ook uit Egyptenaren, Grieken, Syriërs, Romeinen en uiteindelijk ook Germaanse volken bestond, moesten ze het oordeel aanhoren dat zij God hadden gedood. Kort samengevat zou dat oordeel luiden: “Zij kunnen niet leven met het feit dat ze God hebben gedood, maar wij bekenden het en daarom werden we van schuld gezuiverd.” Wanneer je dat leest begrijp je hoeveel waarheid er in deze uitspraak schuilt. De vraag waarom de Joden niet konden meegaan in deze ontwikkeling, die, ook al werd naderhand het een en ander verdraaid, wel een erkenning van de moord op God inhoudt, zou een apart onderzoek vergen. Daarmee laadden ze in we-